

Memorie și locuri: prezența toponimelor în frazeologia românească

Monica COCA

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

monicabilauca@yahoo.com

Résumé: L'article vise à illustrer les implications linguistiques et pragmatologiques de l'utilisation des phraséologismes contenant des noms de lieux dans le discours répété et dans le discours public. Nous avons analysé des toponymes roumains et étrangers présents dans des expressions, des proverbes, des clichés internationaux, dans la forme canonique et dans la forme modifiée, tels qu'ils apparaissent dans la collection de proverbes de Iuliu Zanne et dans les publications *Academia Cațavencu* et *Jupânu*.

Notre investigation a révélé le fait que les toponymes, par leur symbolisme, imposent le sens positive ou négative à la structure et illustre en même temps, la nécessité d'avoir une expression raffinée. Dans le cas des phraséologismes modifiés, leur présence est tout simplement ludique.

Mots clé: *toponymes, phraséologismes, discours répété, discours public, ludique.*

Iorgu Iordan atrăgea atenția în lucrarea sa, *Toponimia românească*, asupra faptului că „numele de locuri ale unei regiuni oarecare pot fi studiate din diverse puncte de vedere, după preocupările celui care le cercetează. Modul prin care iau ele naștere, precum și prin rolul pe care îl joacă în viața unui popor interesează deopotrivă pe geograf, pe istoric, pe etnolog și pe lingvist. Așa se face că toți acești specialiști s-au simțit și continuă să se simtă atrași de toponime în sensul larg al cuvântului” [Iordan, 1963: 1]. În spațiul românesc, interesul pentru investigarea numelor de locuri a reprezentat o constantă în rândul specialiștilor începând cu prima jumătate a secolului al XIX-lea, studiul lingvistic al toponimiei, pus de obicei în relație cu istoria, fiind ilustrat în lucrări importante semnate de nume precum N. Densusianu (1911), Vasile Bogrea (1920), Sextil Pușcariu (1930), Iorgu Iordan (1963), Marius Sala (1960), Emil Petrovici, George Ivănescu (1969), Dragoș Moldovanu (1981) ș.a.

Multiplelor perspective lingvistice de investigare a toponimelor (etimologică, morfologică, sintactică) li s-ar putea adăuga și o analiză din punct de vedere lexical, la nivelul semnificațiilor dezvoltate în structuri fixe, care ar putea contribui la fixarea și consolidarea „cronologiei unor fenomene lingvistice și istorice” [Toma, 2015:75]. Astfel, pornind de la aprecierea Mihaelei Munteanu Siserman, potrivit căreia „specificitatea unei limbi se situează la nivel frazeologic, în care expresiile (cvasi)fixe «traduc» un anumit mod de asumare a extraverbalului, de raportare la realitate” [Munteanu Siserman, 2015: 208-209], lucrarea de față supune unei analize semantico-pragmatice proverbe și expresii românești care au în structură nume de locuri românești și străine adunate de Iuliu Zanne în lucrarea *Proverbele românilor* și în alte lucrări de profil.

Ca o apreciere generală, se poate observa faptul că cele mai multe toponime motivează semantic frazeologismul, impunând conotații pozitive sau negative structurii, în funcție de simbolistica termenului. Astfel, de cea mai bună reprezentare frazeologică se numără toponimul *București*, iar semnificațiile, cele mai multe marcate pozitiv, vizează prestigiul, beneficiile, dar și dezavantajele materiale conferite de viața în capitală: *București, București/ Punga scuturești/ sau Bucurească/ Unde punga tot golească* [Zanne, vol. VI: 21] „reprezintă o vorbă spusă de țigani și arată cât de scumpă este viața la București”; *Cel ce nu vede București și nu încalcă cal alb, nu știe ce e frumos în lumea asta* [Zanne, vol. VI: 21] „arată cât este de frumos acest oraș”; *Cu cei bun să mi-o hrănești;/ Cu vin vechi de la Pitești,/ Cu pâine de la Ploiești, Cu baine din București?* [Zanne, vol. VI: 22] „arată produsele cele mai bune din aceste trei orașe”; *La București și câinii umblă cu covrigi în coadă* [Zanne, vol. VI: 21] „este o ironie la adresa persoanelor care pleacă să-și caute un loc de muncă acolo”; *Știe mai bine d-lui că vine de la București* „se spune atunci când o persoană afirmă un lucru pe care ceilalți nu îl cred” [Zanne, vol. VI: 21].

În același registru de utilizare, cu trimitere directă la trăsăturile locului, se încadrează și structuri în care sunt antrenate și hidronime: *La Abrud, unde-i aurul cel mult* [Zanne, vol. VI: 1], unde numele *Abrud* este dat în Transilvania unui afluent aflat de-a dreapta Arieșului, pe malurile căruia e așezat orașul Abrud.; *Dâmbovița apă dulce/ Cine-o be nu se mai duce sau Dâmbovița apă rece/ Cine-o be de dor îi trece* [Zanne, VI: 76] „arată bogăția Țării Românești, însemnând că un străin care se duce acolo nu vrea să mai plece, ci dorește să se îndulcească din ea”, *a veni cu pluta pe Bistrița, cât e Prutul și pământul*.

Marcate negativ, alte expresii completează seria frazeologismelor construite în jurul simbolistici spațiului, în care se remarcă trecerea substantivului propriu în clasa substantivelor comune: *a spune brașoave* „a spune povești, minciuni și a înșela” [Zanne, vol. I: 32], cu referire la negustorii brașoveni care, încercând să-și vândă marfa, exageau sau mințeau; *a-și găsi bacăul* „se spune atunci când cineva a dat peste o problemă de care nu a știut să se ferească” [Zanne, vol. VI: 3]. Pentru Stelian Dumistrăcel, expresia, care „evocă prestigiul vameșilor (mai mult decât exigenți) de la Bacău, ce provocau negustorilor și călătorilor neplăceri” [Dumistrăcel, 2001: 39] ridică probleme în privința etimologiei frazeologice, care pare a fi multiplă, argumentele invocate, referitoare la explicațiile propuse de Al. Cihac și, ulterior, de A. Philippide, trimițând spre etimonul magh. *bakó* ‘călău’; *a sta buzău* „a sta bosumflat, îmbufnat” (DEX); (*Se fură*) *ca-n codrul Vlăsiei*, cu trimitere la perioada când negustorii erau prădați în momentul când traversau Codrii Vlăsiei, care acopereau câmpia Bucureștilor.

Un caz posibil de etimologie multiplă îl întâlnim și în expresia *De aud câinii în Giurgiu* [Zanne, vol. VI: 126], pentru care Zanne glosează „se spune când cineva a primit o palmă peste obraz”. Originea acestei izolări care „conservă exagerarea celui care, rostind aceste vorbe amenințătoare, se crede capabil să dea lovituri atât de iscusite, încât să-i facă celuilalt un auz ieșit din comun” ridică, după Cristinel Munteanu, mai multe dificultăți etimologice, cu posibilitatea de a „asista la unele interferențe” [Munteanu, 2013: 57]: fie face trimitere la cățelul pământului, care scoate un sunet strident, fie face referire la oronimul Giurgiu, munte la poalele căruia ar fi putut fi auziți din depărtare câinii ciobanilor sau, cel mai sigur, este vorba de toponimul Giurgiu, oraș de la Dunăre, unde termenul *câine* poate face referire la turci, după consemnările lui Ion Neculce.

De o bună reprezentare frazeologică se bucură și structuri care conțin hidronimul *Dunăre*, în care unele semnificații au cunoscut un proces de metaforizare: *Înșiră de pe apa* [Zanne, vol. VI: 105] „lucruri de necrezut”; *Numai Dunărea știa/ Câte țara suferea* [Zanne, vol. VI: 105] „arată cât de mari erau suferințele românilor în trecut”; *Dunărea e mare, însă câteodată scade foarte mult* [Zanne, vol. VI: 105] „se zice de cineva care se îmbogățește, dar tot poate să ajungă sărac și invers”; *A se face Dunăre sau A se face Dunăre turbată* [Zanne, vol. VI:

107] „a se supăra foarte tare”, *Strigă de la munte să-l audă de la Dunăre* „se spune despre cineva care vorbește foarte tare”, *a căra apă-n Dunăre* „a face o acțiune inutilă” (DEX).

Alteori, prezența toponimului servește în mod direct sau indirect pentru caracterizarea unei persoane, descrierea sau calificarea unei situații: *A fi voinic de Mehedinți* „un om puternic care nu se teme de nimeni și de nimic” [Zanne, vol. VI: 201]; *Avocat de Târgoviște* „avocat prost” [Zanne, vol. VI: 404]; *A-i da gură de Târgoviște* „a-l certa pe cineva cu cuvinte aspre” [Zanne, vol. VI: 403]; *De-ar fi Oltul cât de adânc, tot o să trec să mă duc* „proverbul se referă la o persoană se hotărăște să facă un lucru foarte greu și nu renunță indiferent de situație” [Zanne, vol. VI: 243]; *Azi aici, mâini la Focșani/ Poimâni la Botoșani* „se spune despre o persoană nestatornică, care călătorește foarte mult, dar nu își stabilește un domiciliu” [Zanne, vol. VI: 116]; *Lacomului nu-i ajunge, Oltu-n gură de i-ar curge; A nu te spăla cu tot Prutul (toată apa Sucevei)* „a greși foarte mult față de cineva, încât să nu existe nicio formă de iertare”, cu trimitere la ritualul de iertare a păcatelor prin cufundarea în apă la botez; *La Caracal s-a răsturnat carul cu proști!*, expresie *copie a realității* (termen propus de Stelian Dumistrăcel), unde Caracal este, după Ion Coja, orașul în care s-ar fi răsturnat căruța cu participanții la revoluția de la 1848, care erau transportați de la Craiova la București pentru a fi judecați.

Conotații ironice și depreciative dezvoltă unele structuri ce conțin toponime în care identificăm, după cum observa Liviu Groza, că „sensurile elementelor alcătuitoare pot fi opace prin raportare la sensul întregii construcții. În alte situații, sensul elementelor alcătuitoare este transparent în raport cu sensul întregii construcții. Diferența opac – transparent poate face diferența între unele locuțiuni și combinațiile de cuvinte corespunzătoare interpretabile ca libere” [Groza 2011: 52]: *a nimerit orbul Brăila* [Zanne, vol. VI: 114]², cu varianta *Cu întrebarea a nimerit orbul Brăila* „se adresează aceluia care sunt conduși de noroc”, cu trimitere la perioada când Brăila era cel mai important port al Țării Românești, foarte cunoscut de toată lumea; *a o întoarce ca la Ploiești*, formulă redusă față de cea inițială *A o întoarce precum trenul la Ploiești* „a fi nestatornic”, cu referire la vremea când traseul București – Predeal era străbătut de către tren prin gara din Ploiești, unde locomotiva era mutată, iar trenul mergea pe o distanță scurtă înapoi, creând agitație între pasageri; *a fi bun de dus la Balamuc (Mărcuța, Socola)*, unde Balamuc trimite la Malamuc, sat din județul Prahova, unde se afla un ospiciu în care erau tratați alienații³.

Manifestarea alterității negative poate fi exprimată și prin antrenarea toponimelor în imprecății sau recomandări imperative: *Matca Oltului/Pe valea focului* [Zanne, vol. VI: 243] „frazelogismul reprezintă un blestem popular și înseamnă un pericol mare”; *Să nu-ți iei nevastă din Breaza și cal de Comarnic*, unde referirea la cele două toponime este motivată de prestigiul pe care l-au dobândit cele două locuri: Breaza – locul în care, din cauza existenței unui centru militar, se aflau în oraș multe femei de moravuri ușoare, respectiv Comarnic, centru de întâlnire pentru caii de poștă, care erau obosiți, uzați, nerecomandați pentru a fi achiziționați.

Frazeologia românească ce cuprinde nume de locuri face referire și la reprezentări ale altor spații lingvistice și culturale, în care sunt valorizate anumite particularități (dimensiunea, prestigiul ș.a.): *Nu te juca cu Europa* [Zanne, vol. VI: 111] „acest frazeologism este un sfat: nu e bine să te măsoară cu cineva care este mai mare și mai puternic decât tine deoarece vei regreta”; *a fi tușă de Veneția* „a fi prost, incapabil”, sens depreciativ, chiar

¹ Ion Coja, *Cine au fost pasagerii din carul de se răsturnă la Caracal în 1848?*, în <https://ioncoja.ro/cine-au-fost-pasagerii-din-carul-de-se-rasturna-la-caracal-in-1848/>, accesat 27 iulie 2018.

² Expresie pentru care Stelian Dumistrăcel, *op. cit.*, p. 28-283, identifică o contaminare a termenilor în baza unei asemănări fonetice cu cuvântul german Brille „ochelari”.

³ A se vedea biografia expresiei la Stelian Dumistrăcel, „Lumea cuvântului: Balamucuri”, în Lumina, 8 septembrie, 2007.

peiorativ, ce s-a dezvoltat în urma transferului de sens, lipsa vegetației din zonă fiind asociată cu absența inteligenței, priceperii etc.; *Zici că-i împăratul Chinei* „se spune la adresa unei persoane orgolioase, arogant”, sinonimă cu expresia *a se purta precum califul din Bagdad*; *A se duce la Odesa* „expresie peiorativă, la adresa celor care sunt interesați de o problemă care nu ar trebui să intre în sfera lor de interes”, cu referire la perioada când Odesa era locul necunoscut în care mergeau soldații în război; *a-i trage cuiva ca la Sevastopol* „a critica, a ofensa, a batjocori”, unde conotațiile negative rezultă din semnificațiile toponimului Sevastopol, locul în care și-au pierdut viața mulți soldați români în timpul celui de-al doilea război mondial; *Când trași clopotele în Hotin, se ande-n Ismail* [Zanne, vol. VI: 153], sinonimă cu structurile *Bate toba la Craiova, de s-aude în Moldova, Strigă de la munte să-l audă de la Dunărei*, expresii care se folosesc la adresa celor care vorbesc tare sau bârfesc; *a merge la Canossa* „a accepta o umilință”, cu trimitere la umilința prin care a trecut împăratul Henrich al V-lea la Canossa, care a fost nevoit să ceară papei Grigore al VI-lea iertare în genunchi; *a clădi castele în Spania* „a alerga după iluzii”.

O serie de clișee internaționale, reperabile la nivel formal prin prezența unui nume propriu, conțin, de cele mai multe ori toponime de notorietate: *Toate drumurile duc la Roma* „toate variantele de rezolvare conduc spre același rezultat”, cu referire la perioada de glorie a Imperiului Roman, când arterele de transport se întâlneau la Roma; *E ceva putred în Danemarca*, cu sensul că „ceva nu merge bine”, expresie care reprezintă un vers din tragedia Hamlet (Actul 1, scena 4), de Wiliam Shakespeare, ce redă vorbele rostite de un ofițer la apariția umbrei tatălui lui Hamlet; *a descoperi America* „a descoperi ceva neașteptat”, *turnul (lui) Babel* „turn gigantic pe care urmașii lui Noe au vrut să-l înalțe până la cer. [...] Simbolul confuziei” (DEX), *drumul Damascului* „revelații esențiale, în măsură să schimbe destine” (DEX), cu trimitere la Saul, care l-a descoperit pe Dumnezeu în drum spre Damasc⁴; *a trece Rubiconul* „a lua o hotărâre îndrăznească și irevocabilă” (DEX).

Intenții satirice și stilistice mărturisite pot fi urmărite în jocurile de limbaj din titlurile „contrafăcute” și „refăcute”, din revista satirică Academia Cațavencu și în replica locală intitulată *Jupânul'* care are la bază forme canonice care aparțin mai multor categorii de discurs, unde apar antrenate și toponime. Între acestea, recunoaștem: *expresii colocviale - C-o fală-n Arad și cu una în Moravița* [A. C., nr. 37, 2010: 2], față de „a fi cu o falcă-n cer și una-n pământ”; *versuri din literatura populară și din autori cunoscuți: - Ardealul, Ardealul, Ardealul, ne cheamă, la carne cu frunze și flori* [A. C., nr. 8, 2011: 16], față de „Ardealul, Ardealul, Ardealul ne cheamă, la arme cu frunze și flori” (din cântecul „Treceți, batalioane române, Carpații”), *Pe Bistrița în jos/ Pe-un fost mai frumos* [A. C., nr. 41, 2006: 12], față de „Pe Argeș în gios/ Pe un mal frumos” („Monastirea Argeșului”), *A fost odată-n București/ A fost ca niciodată/ Din rude mari, din Humulești/ O dansatoare fată...* [A. C., nr. 19, 2001: 15], față de „A fost odată ca-n povești/ A fost ca niciodată/ Din rude mari împărătești,/ O prea frumoasă fată.” (Mihai Eminescu, Lucefărul); *versuri din cântece cunoscute - Trandafir de la Moldova, te-aș iubi, dar nu face testul* [A.C., nr. 46, 2001: 6], „Trandafir de la Moldova, te-aș iubi, dar nu știu vorba. („Trandafir de la Moldova”); *proverbe - Cine Rădăuți la urmă, râde mai bine* [A.C., nr. 20, 2008: 18]. față de „Cine râde la urmă, râde mai bine”; *La Giurgiu, unde-i șpagă, nu-i tocmeală* [A. C., nr. 22, 2005: 7], în loc de „Unde-i lege, nu-i tocmeală”, *La Galați nu iese furt fără foc* [A. C., nr. 14, 25] „Foișorul de Foc”, față de „Nu iese fum fără foc”, *Brânză dusă în burduf de*

⁴ Pentru analiza expresiilor religioase, a se vedea Ioana David, „Manifestări ale sacrului și profanului la nivelul structurilor fixe cu nume proprii”, în Ovidiu Felecan, *Proceedings of iconn 4 (2017)*, p. 108-114, cf. www.diacronia.ro/indexing/details/V4387/pdf, Raluca Felicia Toma, *Cuvinte și expresii biblice în limba română. O analiză retoric-stilistică*, București, Editura Universitară, 2012.

Milișăuți („Jupânu”), față de „Brânză bună în burduf de câine”, *sloganuri: Tabu în Timișoara. Mâine-n toată țara* [A.C., nr. 9, 2003: 8], față de „Azi în Timișoara, mâine schimbăm țara” [A.C., nr. 27, 2006: 3], față de „Azi în Timișoara, mâine-n toată țara”.

Evaluarea interacțiunii verbale prin prisma invocării în discurs a construcțiilor fixe, în cazul nostru a frazeologismelor care conțin nume de locuri, a condus la formularea câtorva observații. În primul rând, am observat că glosarul numelor de locuri prezente în frazeologisme cuprinde toponime simple, alcătuite dintr-un singur termen, și au, cele mai multe, un referent în spațiul real, făcând trimitere la unități teritoriale variabile ca întindere (Europa, China, Moldova, București, Brașov, Ploiești, Bacău, Veneția, Bagdad ș.a.) sau la hidronime (Dunăre, Olt, Dâmbovița ș.a.). Din punct de vedere pragmatic, invocarea lor în discurs evidențiază nevoia vorbitorilor de a se exprima nuanțat, uneori chiar rafinat, fiind, din acest punct de vedere, de multe ori și un indicator de măsurare a nivelului de cultură al utilizatorului.

În ceea ce privește contextele comunicative modificate ca rezultat al ingeniozității jurnalistice, reținem faptul că acestea sunt utilizate cu intenție parodică și gravă în același timp, dar și ludică, clasa designativă a toponimelor introduse, substituite, suprimate, de obicei în baza omofoniei sau a unei asemănări fonetice, fiind antrenată în enunțuri de obicei cu gratuitate ludică, fără a exclude și o utilizare pragmatilistică. Prezența în discursul jurnalistic a acestor enunțuri, în care recunoaștem mărci ale oralității și ale limbajului familiar (în cazul expresiilor, proverbelor ș.a.), dar și indici ai unei exprimări performante, în cazul versurilor, reflectă intenția de a corija, prin intermediul unei intervenții lingvistice dirijate și asumate, acțiuni negative manifestate în spațiul public.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Monografii:

- Iordan, Iorgu, 1963. *Toponimia românească*, București, Editura Academiei Române.
Dumistrăcel, Stelian, 2000. *Dicționar de expresii românești. Până-n pânzele albe*, Iași, Editura Institutul European.
Groza, Liviu, 2011. *Probleme de frazeologie*, București, Editura Universității București.
Munteanu, Cristinel, 2013. *Frazeologia românească. Formare și funcționare*, Iași, Editura Institutul European.
Munteanu Siserman, Mihaelei, 2015. *Nume și simțuri: corespondențe semantice în configurații denominative*, Cluj-Napoca, Editura Mega, Editura Argonaut.
Toma, Ion, 2015. *101 nume de locuri*, București, Editura Humanitas.
Toma, Raluca Felicia, 2012. *Cuvinte și expresii biblice în limba română. O analiză retoric-stilistică*, București, Editura Universitară.

Resurse web:

- Coja, Ion, *Cine au fost pasagerii din carul de se răsturnă la Caracal în 1848?*, în <https://ioncoja.ro/cine-au-fost-pasagerii-din-carul-de-se-rasturna-la-caracal-in-1848/>, accesat 27 iulie 2018.
David, Ioana, 2017. „Manifestări ale sacralului și profanului la nivelul structurilor fixe cu nume proprii”, în Ovidiu Felecan, *Proceedings of iconn 4 (2017)*, p. 108-114, cf. www.diacronia.ro/indexing/details/V4387/pdf

Articole:

- Dumistrăcel, Stelian, 2007. „Lumea cuvântului: Balamucuri?”, în *Lumina*, 8 septembrie.